

TIL BIRLIKLARI VA NUTQ BIRLIKLARI

To'xtayeva Muhayyo Shavkatovna

*Samarqand viloyati, Paxtachi tumanidagi 14-maktab ona tili va
adabiyot fani o'qituvchisi*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12802654>

Annotation: *this article reflects information on language units and speech units.*

Keywords: *perceptive function, nominative function, signifier, morphemes (i.e. stem and some affixes), dictionary sostavi, grammatical rules, phonetic possibilities.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada til birliklari va nutq birliklari borasida ma'lumotlar o'z aksini topadi.*

Kalit so'zlar: *perseptiv funksiya, nominativ funksiya, signifikativ, Morfemalar (ya'ni o'zak va ayrim affikslar), lug'at sostavi, grammatik qoidalar, fonetik imkoniyatlar.*

Kirish (Introduction)

Ma'lumki, til o'ziga xos strukturaga ega bo'lgan sistemadir. Til bir-birining mavjudligini talab qiladigan, bir-biridan ajralmas holda bo'lgan ikki element (yoki birlik) dan tashkil topgan. Bular: a) leksika, ya'ni lug'at sostavi; b) grammatika. Ularning har biri nutq tovushlaridan iborat bo'lgan materiyaga ega.

Lug'at sostavi shu tilda mavjud bo'lgan barcha faol va nafaol so'zlar yig'indisidan iborat.

So'z jamoa a'zolari tomonidan bir xil nalaffuz qilinib, bir hilda idrok qilinadigan hamda biron predmet (hodisani) bildiradigan yo ular haqidagi tushunchalarni esga soladigan bitta tovush yoki bir necha tovush birikmasi sifatida shakllangan ishoradir.

Ayrim olingan so'zda uch narsani ajratib talil qilish kerak: 1) tovush tomonini, 2) atamalik xususiyatini, 3) tushuncha ifodalash xususiyatini.

Tilshinoslikda mana shu uch xil xususiyat asosida ayrim olingan so'zning uch xil funksiyasi haqida gapiriladi. Bular 1) perseptiv funksiya, 2) nominativ funksiya, 3)signifikativ (yoki semasiologik)funksiya.

So'zning har uch tomoni –tovush orqali idrok qilinish (ya'ni perseptiv) xususiyati, atama bo'lish (nominativ) xususiyati va tushuncha ifodalash (ya'ni signifikativ) xususiyati o'zaro bog'langan bo'lib, bu zanjirning o'rta halqasini nominativ funksiya uchun xizmat qiladigan "ichki forma" tashkil qiladi.

So'zning tovush tomoni. So'z, hammadan burun, tovushdan iborat bolgan signaldir. U nutq tovushlari sifatida sezgi organlaridan biri bo'lgan eshitish organiga (yozuvda esa yozuv belgilar orqali ko'rish organiga) ta'sir qiladi. So'zning mana shu xususiyati uni moddiy narsa qilib qo'yadi. Demak, so'zning moddiyligi nutqda real (ya'ni aytilgan) tovush materiyasidan iboratligidir.

So'zning moddiy tomoni haqidagi bu xulosada, so'zsiz, nutqdagi so'z, ya'ni so'zning grammatik formasi (glossema) ko'zda tutiladi. Bu yerda til birligi bo'lgan psixo-fiziologik butunlik, ya'ni kishining xotirasida mavjud bo'lgan tovush obrazi emas, u obraz uchun asos bo'lgan real birlik haqida gap boradi. Buning sababi shuki, so'zning ongdagi psixo-fiziologik obrazi aslida real fonetik birliklar asosidagina yuzaga keladi. Demak, asosiy narsa xotiradagi obraz emas, nutqdagi signal (ishora) dir. Shuning uchun gap ayrim olingan so'z haqida borganida ham u real hodisa deb tasavvur qilinadi va shu jihatdan baholanadi. Shunday qilib, so'zning moddiy tomoni so'zning tashqi qiyofasini, soddalashtirib aytganda, tovush qobig'ini tahkil qiladi. Tovush qobig'i so'zning sezgi

organlari orqali idrok qilinishiga aloqador bo'lib, u ma'lum narsa, hodisa bilan bog'langandagina ijtimoiy ahamiyatga egadir. Nutq tovushlari birinchi navbatda so'z va morfemalarning tashqi, fonetik obrazi sifatida kishining xotirasida saqlanadi. Masalan, kitob, -lar, -ga kabi elementlar allaqanday mavhum narsa holatiga emas, shu fonetik qiyofalari bilan eslanadi. Ikkinchi tomondan esa, so'z va morfemalarni shakllantirish uchun xizmat qiladigan tovushlar o'z o'xshashliklari va noo'xshashliklari asosida ayrim tiplarga birlashib, ana shu tovush tiplari obrazi xotirada turadi. Bu tovush tiplari fonemalardir.

Nutq tovushlari ayrim holda tasavvur qilinganida fonema sifatida xotirada saqlanadi. Har bir tilning o'z fonemalari sistemasi bor. Bulardan tashqari, tilning tovush tomoniga doir hodisalardan uchinchisi intonatsiyadir.

Intonatsiya nutq tovushlarini ifoda maqsadiga ko'ra talaffuz qilishdan tug'iladi. Biroq tovushni qaysi xususiyatini (toni, kuchi, sur'ati va boshqalar) qay tarzda va qachon o'zgartirish lozimligi nutq tovushlaridan foydalanish qoidalari orqali belgilanadi. Bu qoidalar esa xotirada bo'ladi.

Shunday qilib, tilning tovush tomoni tubandagi uch narsa sifatida xotirada saqlab qolinadi va kerak paytda nutq jarayonida ulardan foydalaniladi:

- a) so'z va morfemalarning fonetik qobig'i yoki sur'ati sifatida;
- b) ayrim fonema, ya'ni bir-biriga juda yaqin bo'lgan real tovushlarning yagona tovush obrazi sifatida;
- s) tovushlardan foydalanish qoidalari sifatida.

So'zning atama bo'lishi. So'zning borliqdagi biron narsani bildirishi nima? Bu so'zning nimaningdir atamasi, nomi bo'lishidir. Nomlar bo'g'indan bo'g'inga o'tadi: bolalar narsalarning nomlarini kattalardan o'rganadilar, o'z hayotlarida yangilarini yaratadilar.

O'tmishda ko'pgina mashhur olimlar so'z deganda uning faqat tovush tomonini tushunganliklari uchun, so'z bilan u nom bo'lgan predmet orasida uzbiiy boglanish bor deb o'ylaganlar.

Notanish (ya'ni yangi) predmetga duch kelinganida dastlab u tanish predmetlar bilan qiyoslanadi va shu asosda yangi predmetning biron muhim belgisi (xususiyati) ajratiladi. Ana shu muhim belgi (xususiyat) nom berish uchun asos bo'lib qoladi.

Nomdan anglashiladigan muhim belgi bilan umuman so'z ifodalaydigan tushuncha orasidagi munosabat masalasi alohida izohlanishi lozim.

V.fon Gumboldt va uning izdoshlari ta'limotidagi "ichki forma", A.A.Potebnya ta'limotidagi ishora ham Feyerbax tomonidan aytilib, nom qo'yish chog'ida ajratiladigan belgi ham xuddi mana shu "ichki forma" yoki "ichki obraz" dir.

Predmetning u yoki bu belgisini nom qo'yish uchun dastlabki obraz sifatida tanlash o'sha predmetga qaysi xalqning qanday yondashishiga bog'liq bo'lgani uchun, "ichki forma" turli tillarda goh mushtarak, goh farqli bo'ladi. Ba'zan esa bir tilning o'zida ham shevalararo atama asosida yotgan belgi har xildir.

So'zning tushuncha ifodalashi. Tushuncha predmetlarni, hodisalarni muhim belgilari asosida boshqa barcha predmet yoki hodisalardan ajratadigan fikr formasidir. U predmet va uning xususiyatlari orasidagi ma'lum bog'lanishlarni ongda aks ettiradi.

Kishining fikrlashi tushunchalarning harakati orqali yuzaga keladi. Tushunchalarning harakati esa so'zlar orqali vujudga keladi. So'zlar orqali predmetlar bir-birlariga qiyos qilinadi va shu yo'l bilan ularning umumiy va xususiy belgilari ajratiladi.

Til birliklaridan eng muhimi bo'lgan soz nutq jarayonidagina moddiy, real narsa. Ammo nutqqacha va nutqdan so'ng u xotirada saqlanadigan psixik faktordir. Til birligi bo'lgan so'z bir tarzda va bir butun holidagina emas, shu bilan birga, o'zining tarkibiy

qismlari, ya'ni morfemalari tarzida ham xotirada saqlanadi. Demak, kishining xotirasida so'z bir necha bosqichli, ya'ni ayrim qismlari shaklida hamda bir butunlik shaklida bo'ladi. So'zning bunday murakkab va tarkibiy elementlar shaklida esda turishi morfemalarning (shu jumladan affikslarning ham) ayrim butunlik sifatida tasavvur qilinishini ko'rsatadi.

So'zlarning xotirada saqlanishi shu bilangina chegaralanmaydi. So'z o'z morfemalari bilan birgalikdagina emas, o'zi boshqa yirik butunlikning ichiga kirib qolishi ham mumkin. Masalan, ayrim so'zlar nutqda birikib, erkin birikma yoki gap hosil qilgan holda qo'llanaverib, bir qolipga kirib qoladi.

Bunday doimo bir xilda qo'llanadigan bo'lib qolgan birikma yoki gaplar turg'un iboralar yoki frazeologiyaga aylanadi.

Frazeologiya esa so'z va uning morfemalari kabi kishilarning xotirasida bir qolipda saqlanadi, avloddan- avlodga o'tadi va tayyor holda nutqda qo'llanadi.

Tilning lug'at sostavi va fonemalar sistemasi uning jismi, tanasi bo'lsa, grammatik va intonatsion qoidalar joni, hayot bag'ishlovchi tushunchalardir. Grammatika nutq uchun qolip, modeldir.

Grammatik qoidalar har qanday boshqa hodisalar singari bir qancha muhim xususiyatlarni o'zida mujassamlantiradi. Bu xususiyatlarga quyidagilar kiradi:

1. Tabiati jihatdan qaraganda grammatik qoidalar a) ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan qonuniyatlarni ifodalashi mumkin, b) ayrim kishilar (olimlar) tomonidan yaratilgan tavsiyalar, ya'ni sub'ektiv qoidalar majmuasi bo'lishi mumkin.

2. Grammatik qoidalar mazmunan mantiqiy umumiylik bilan xususiylik (juz'iylik) va izchillik prinsiplariga asoslanadi. Unda yirik hodisalarni ifodalovchi umumiy xarakterdagi qoidalar bo'lishi bilan birga, umumiylik ichiga kiradigan, xususiy (juz'iy) qoidalar ham bo'ladi. Aytaylik, so'zlarning grammatik turkumlarga – kategoriyalarga ajralishi umumiy qoida, ammo har bir turkumning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydigan grammatik kategoriyalar xususiy qoidalar bo'ladi. Masalan, ot, sifat, son kabilar umumiy kategoriya, ammo son, egalik, kelishik kategoriyalari xususiy kategoriyalardir.

3. Nihoyat, qoidalar tarixiylik xususiyatiga ham ega. Tilda mavjud qoidalarning ba'zilari hozirgi holatni aks ettirsa, ba'zilari tilning o'tmishiga taalluqlidir. Shu jihatdan grammatik qoidalar zamonaviy va tarixiy-an'anaviy bo'lishi mumkin. Masalan, ingliz va fransuz adabiy tilining orfografiya qoidalari tarixiy-an'anaviy xarakterda.

Shunday qilib, tubandagilar til elementi va til hodisasiga kiradi.

1. Ayrim olingan so'larning jami, ya'ni umumiy lug'at sostavi
2. Morfemalar (ya'ni o'zak va ayrim affikslar)
3. So'zlarning turg'un birikmalari, murakkab terminlar, frazeologik iboralar.
4. Tilning fonemalar sistemasi.
5. Mavjud grammatik qoidalar.

Nutqda til birikmalarining (lug'at sostavi, grammatik qoidalar, fonetik imkoniyatlarning) ma'lum qismidagina fikr ifodalash maqsadida foydalaniladi. Nutqning yaratilishi, ya'ni kishilarning gaplashishi til elementlaridan ma'lum qismining reallashishidan iborat.

G.Shteyntalning ta'rificha, nutq “ Tilning hozirgi pytda yuz berayotgan yoki hozirgi paytda yuz berayotibdi deb fikr qilinayotgan ko'rinishidir”. Demak, nutq aytilib turgan narsa bo'lishi ham, ilgari aytilgan yoki endi aytilmoqchi bo'lgan narsa bo'lishi ham mumkin.

Ko'rinadiki, material jihatdan nutq ikki xil bo'ladi: a) real tovush materiyasining o'zi bilan shakllangan nutq (yozuv ham shuning ifodasi); b) real tovushlarning ong'dagi obrazi bilan shakllangan nutq.

Oldingisini tashqi nutq, keyingisini ichki nutq ham deyдилar.

Tashqi nutq chog'ida real tovushlarning psixik obrazi ham ongda mavjud bo'ladi, albatta. Ular ayni bir momentda yuzaga kelgani uchun, psixik obraz real tovush kompleksi soyasida qolib ketadi. Tovush biron sabab bilan chiqmay qolganida ham nutq organlarida harakat bo'ladi, ba'zan, aksincha, tovushsiz nutq beixtiyor tovushli nutqqa aylanib ketadi.

Demak, tashqi va ichki nutqlar o'zaro zich bog'langan, biri ikkinchisiga o'tib turishi mumkin bo'lgan hodisadir.

Nutq birligi sifatida so'z o'zining biron grammatik formasida bo'ladi. So'z, bir tomondan, til birligi sifatida, ikkinchi tomondan, nutq birligi sifatida ajratilgani uchun, bu ikki xil birlik ikki boshqa atama bilan ifodalanishi lozim. Rus tilshunosligida so'nggi vaqtlarda til elementi bo'lgan so'z leksema atamasi bilan, nutq elementi bolgan so'z slovo- forma, glossa, glossema atamaları bilan ajratilyapti.

Demak, tilshunoslikda hozirgacha qo'llanib kelgan so'z atamasi ham leksemani, ham so'z formasini ifodalaydi. Ilmiy tahlil uchun esa ularni ajratib qo'llash talab qilinadi.

Har bir konkret olingan glossema nutq jarayonida konkret negiz va ma'lum vazifa bajaruvchi affikslardan yasaladi.

Glossemalar birikib, so'z birikmalaini hosil qiladi. So'z birikmalari grammatik jihatdan erkin bo'lganda, ya'ni iboraga aylanmaganda, nutq hodisasi hisoblanadi. Chunki ular ham glossemalar kabi nutqdan tashqarida, xotirada saqlanmaydi-nutq chog'ida tuziladi va keyin tarqalib ketadi.

Glossemalar va so'zlarning erkin birikmalari yordamida gap tuziladi. Gaplar ham nutq birligidir. Aslini olganda, nutq gap mavjud bo'lgani uchungina mavjuddir. Gap nutqning eng kichik birligidir. Ammo bunda konkret gaplarni ko'zda tutish kerak. Ya'ni ma'lum so'zlar va qoidalar yordamida tuzilgan gaplarga nutq birligidir. Umuman, gap tuzish qolipi nutq birligiga kirmaydi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, nutqning struktura elementlariga so'zning grammatik formalari, ularning negizlari, erkin so'z birikmalari, murakkab fe'llar va murakkab sonlar, konkret gaplar va konkret nutq tovushlari kiradi.

Til bilan nutqni qiyoslaganda ularni quyidagi o'ziga xos xususiyatlar bir-biridan ajratib turadi:

Til aloqa material-nutq esa aloqa formasidir.

Tilni xalq yaratadi-nutqni esa har bir shaxs yaratadi.

Tilning hayoti uzoq, xalq hayoti bilan bog'liq-nutqning hayoti qisqa, u aytilgan paytdagina mavjud.

Ayrim shaxsning ayni zamonda bir necha tili bo'lishi mumkin; chunki u vaqt va o'rin bilan bevosita bog'lanmagan-ayrim shaxsning nutqi ayni zamonda faqat bitta bo'ladi; chunki u ma'lum vaqtda va ma'lum o'rinda yuz beradi.

Tilning hajmi noaniq-nutqning hajmi aniq: u diolog, monolog, ayrim matn, kitob formalarida bo'lishi mumkin.

Til turg'un, statik hodisa –nutq harakatda bo'luvchi, dinamik hodisa.

Shunday qilib, tilshunos lingvistik hodisalarga baho berishda mana shu til va nutq munosabatini har doim hisobga olishi lozim, shundagina u hodisaga to'g'ri yondoshadi.

Adabiyotlar:

1. Yusupova D. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri). O'quv qo'llanma. – T.: Akadernashr, 2016.
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2004-y., 51-son, 514-modda; 2010-y., 37-son, 313-modda
3. Qilichev B., Qilichev B.E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002.
4. Abduraxmonov G, Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. T., 2008.